

De blinde vlek voor terrorisme

AUTEUR BEN DE PATER

Na de aanslagen van 11 september 2001 hebben geografen terrorisme als studieobject ontdekt. Voor die tijd hielden zij zich er niet of nauwelijks mee bezig, terwijl terreuraanslagen toch geregeld voorkwamen. Hoe is dat te verklaren?

In de zeer omvangrijke vierde editie van 'The Dictionary of Human Geography' (2000), samengesteld door Ron Johnston, Derek Gregory en anderen, ontbreekt elke verwijzing naar terreur en terrorisme. Wie veronderstelt dat het onderwerp vooral politiek geografen zal aanspreken en daarom politiek geografische literatuur naslaat, wordt teleurgesteld. Er is bijvoorbeeld geen aandacht voor in het veelgeroemde leerboek 'Political Geography; world-economy, nation-state & locality' – de vierde editie daarvan dateert ook uit 2000 – van Peter Taylor en Colin Flint.

Dit is geen verwijt, want om eerlijk te zijn: toen ik deze boeken destijds las, viel me de lacune niet op. Ik besprak het geografische begrippenboek in oktober 2000 in het tijdschrift 'Geografie' en die recensie herlezende, vind ik geen verwijt over het ontbreken van terrorisme. Het boek van Taylor en Flint nam ik destijds door, omdat er een cursus over politieke geografie moest worden gegeven, en ook daarin merkte ik het gemis niet op.

Is deze blindheid voor terrorisme karakteristiek voor (politiek) geografen in de twintigste eeuw? Zoals geografen tot de opkomst van het feminisme rond 1975 zich evenmin realiseerden dat ze 'gender blind' waren? En hoe staat het met de geografie zoals die in de eenentwintigste eeuw beoefend wordt?

Anarchisme

In zijn moderne vorm dateert terrorisme van het einde van de negentiende eeuw, toen anarchisten in Europa en de Verenigde Staten actief waren. "Zo aantrekkelijk," schrijft historica Barbara Tuchman in haar mooie portret van de westerse wereld rond 1900, "was het visioen van een maatschappij zonder staat, zonder wet, zonder bezit en eigendom, een maatschappij waarin corrupte instituten zouden zijn weggevaagd en de mens zo vrij zou zijn als God hem geschapen had, dat voor dit visioen in de twintig jaar die aan 1914 voorafgingen

zes staatshoofden werden vermoord." Het waren achtereenvolgens de staatshoofden van Frankrijk, Spanje, Oostenrijk, Italië, de Verenigde Staten en wederom Spanje. Geen van deze staatshoofden, aldus Tuchman, was een tiran. "Hun dood was het gebaar van wanhopige of misleide mannen, die de aandacht wilden vestigen op het idee van het anarchisme."

Het plegen van aanslagen, het gooien van bommen: in essentie is het repertoire aan middelen dat anarchisten rond 1900 en fundamentalisten rond 2000 inzetten niet veranderd. Toen en nu zaai(d)en terroristen vrees onder de bevolking van grote steden door het gebruik van geweld, of het dreigen daarmee, om politieke en maatschappelijke veranderingen af te dwingen. De officiële definitie die de Amerikaanse regering geeft van terrorisme – "politiek gemotiveerd geweld met voorbedachte rade tegen weerloze doelen door subnationale groeperingen of uit naam van onwettige organisaties, doorgaans om de publieke opinie te beïnvloeden" – is zowel op anarchisten als op fundamentalisten van toepassing. Merk overigens op dat volgens deze definitie een staat geen terreur kan bedrijven. De bijdrage van Herman van der Wusten vanaf pagina 44 in deze AGORA gaat hier dieper op in.

Ondanks de impact van het anarchisme in de toenmalige samenleving, heeft het in de geografische wetenschappen van destijds geen aandacht gekregen. Dit is extra opvallend omdat twee van de voor mannen – van leiders kan men in een principieel egalitaire en gefragmenteerde beweging niet spreken – van het anarchisme geografen waren. Geografen ook die vakpublicaties schreven die in hoog aanzien stonden: de Rus Pjotr Kropotkin en de Fransman Élisée Reclus.

Friedrich Ratzel bijvoorbeeld, tijdgenoot van de anarchisten, maar anders dan hen voorstander van een sterke (Duitse) staat, zwijgt over anarchisme en terrorisme. Zowel in de eerste editie (1897) als in de tweede editie (1903) van zijn handboek 'Politische Geographie; oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges' lijkt hij er geen raad mee te weten. Het boek geldt als het begin van de specialisatie van de politieke geografie en bespreekt tal van destijds actuele politieke processen en gebeurtenissen. Staatsvorming, koloniale oorlogen, de invloed van het geografisch milieu op staatsgrenzen, de betrekkingen tussen staat, bodem en volk, de betekenis van de geografische ligging voor de staat: het komt allemaal voorbij, maar terreur tegen of door de staat niet.

Deze veronachtzaming van terreur en terrorisme in de politieke geografie en in de sociale geografie als geheel is ook na Ratzel gedurende de gehele twintigste eeuw blijven bestaan. Politiek geografen negeren het onderwerp. Otto Maull behandelt het niet in zijn 'Politische Geographie' uit 1925, Norman J. G. Pounds niet in zijn 'Political Geography' uit 1963, Harm J. de Blij niet in zijn 'Systematic Political Geography' uit 1967, Hans van Amersfoort en zijn collega's

De restanten van het Murrah Building in Oklahoma City, 1997.

(Bron: FEMA)

van de Universiteit van Amsterdam niet in 'Een wereld van staten' (1981), Peter Taylor niet in de eerste editie van zijn eerder genoemde 'Political Geography' (1985) en Joe Painter niet in zijn 'Politics, Geography & Political Geography' (1995) ondanks de veelbelovende ondertitel 'à critical perspective'. En dat terwijl het terrorisme door sociale bewegingen én door staten na de neergang van het anarchisme bepaald niet is verdwenen. Integendeel. Vanaf de jaren zeventig bloeide het weer op en ontregelde tal van stedelijke samenlevingen: Belfast, Bologna, Londen, Bombay, Boedjonnovsk...

Wakker geschud

Pas 9/11 lijkt (een deel van) de geografen en de geografie echt geraakt te hebben. Uiteraard in de Verenigde Staten, zoals blijkt uit de hiernavolgende bijdrage van Virginie Mamadouh, maar ook in Europa, inclusief Nederland (zie AGORA nummer 1 van 2006). Dat de aanslagen in New York en Washington niet alleen geografische onderzoekers wakker schudden, maar ook leerboekschrijvers – althans sommigen –, blijkt uit de verschillende edities van het waarschijnlijk wereldwijd meest gebruikte boek in cursussen sociale geografie: Paul Knoxs en Sallie Marstons 'Human Geography: Places and regions in global context'. In de eerste editie (1998) staat geen woord over terrorisme. Maar de derde editie (2004) en meer nog de vierde editie (2006) staan er uitgebreid bij stil. Niet alleen bij 9/11, maar ook aan terrorisme van eigen bodem: het opblazen van een overheidsgebouw in 1997 in Oklahoma City, met 168 doden, door de extremistische christen Timothy Veigh. Vermoedelijk wilde men laten zien dat meer culturen, ook de Amerikaanse, terreur als geoorloofd middel zien.

Deze omslag vindt men daarentegen niet in een ander populair leerboek van Engelse makelij. 'Human Geography' van Peter Daniels e.a., dat nota bene als ondertitel draagt 'Issues for the 21st Century', heeft noch in de eerste editie (2001), noch in de tweede (2005) aandacht voor terrorisme. Blijkbaar is het geen issue voor de eenentwintigste eeuw, in elk geval niet voor geografen. Ook een alleszins actueel leerboek van Martin Jones e.a., 'An Introduction to Political geography; space, place and politics' (2004), heeft geen interesse voor terrorisme. Weten de auteurs er als geografen geen raad mee? Waarom waren (politiek) geografen tot 9/11 'terror blind' en zijn sommigen dat nog steeds?

Draagvlak

Vermoedelijk is deze blindheid gedeeltelijk het gevolg van de traditioneel sterke liaison van de geografische gemeenschap met de sociale, politieke en economische elite. Geografie als een geïnstitutionaliseerde universitaire wetenschap ontstond in de bloeitijd van het anarchisme, maar deelde zijn idealen niet. Geografen, die destijds veelal afkomstig waren uit goeie milieus, werden betaald door de overheid en stonden met hun onderzoek en onderwijs in dienst van de nationale staat en elite. Veel van hun studies waren toegepast van aard, bijvoorbeeld de geografische beschrijving van gebieden die waren toegevoegd aan het koloniale imperium of die heroverd moesten worden op de vijand.

Een illustratie van de verwevenheid tussen geografie, cartografie en

nationale belangen was het verzoek dat president Roosevelt op 20 februari 1942 in een radiopraatje aan zijn landgenoten deed om een wereldkaart aan te schaffen. Een paar dagen later, zo vertelt Susan Schulten in haar studie van het geografische wereldbeeld van Amerikanen, zaten miljoenen aan de radio gekluisterd met de kaart uitgespreid op de eettafel, om te horen wat de president te vertellen had over de politiek- en militair-geografische toestand in de wereld. Ook organisaties als de National Geographic Society en de American Geographical Society dienden gretig de nationale belangen.

Deze verbinding tussen de geografische wetenschappen enerzijds en de staat en elite anderzijds heeft lang bestaan, ook al veranderde de band uiteraard wel van karakter. Sociale geografie werd na de Tweede Wereldoorlog samen met de planologie, die voor een deel voortkwam uit de sociale geografie, meer een wetenschap die in dienst van de verzorgingsstaat de ruimtelijke organisatie van het nationale territorium wilde verbeteren.

Kritisch onderzoek dat vraagtekens plaatste bij de nationale belangen en de dominante maatschappelijke orde heeft geografen lang slecht gelegen. De anarchistische idealen nastrevende geografen Kropotkin en Reclus waren en bleven uitzonderingen, dissidenten. Pas in de jaren zeventig kwam een politiek linkse, maatschappijkritische benadering in de geografie tot wasdom, geleid door David Harvey. De voorstanders van deze benadering keurden de middelen

die terroristische organisaties in bijvoorbeeld Italië en de Bondsrepubliek inzetten af, maar hadden wel een meer of minder uitgesproken sympathie voor hun politieke idealen.

Van 'places' naar 'flows'

Toch zou ook deze benadering evenmin als de 'mainstream geography' veel aandacht besteden aan terrorisme. Om dat te verklaren zal behalve naar het maatschappelijk draagvlak van de (sociaal-)geografische wetenschappen mijns inziens ook gekeken moeten worden naar het inhoudelijke terrein van de (sociale) geografie en de daarvoor ontwikkelde ruimtelijke zienswijze.

Het geografische vakgebied is van tijd tot tijd en van plaats tot plaats vanzelfsprekend op uiteenlopende wijzen omschreven, maar een constante was toch altijd de aandacht voor territoria in de geografische ruimte. Of het nu ging om een bevolking die een bestaan opbouwde in een gebied, hoe een gebied ruimtelijk werd ingericht, welke natuurlijke hulpbronnen er waren, hoe een staat een territorium onder zijn gezag bracht of streed om territoriale uitbreiding, om regionalisering van de wereld (bijvoorbeeld naar geopolitieke macht, zoals die van Halford Mackinder), om de omvorming van de natuur door een menselijke groep, om de invloed van het fysisch milieu op menselijke activiteiten, hoe een gebied werd geïntegreerd in een groter gebied, hoe een stad haar ruimtelijke omgeving organiseerde, of om het streven van een overheid om de ruimtelijke ongelijkheid te verminderen of ruimtelijke ontwikkeling op gang te brengen – steeds ging het om een geografie die de geografische ruimte vooral als een 'space of places' opvatte. Als een mozaïek van territoria – stadswijken, regio's, landen, continenten – dus, met min of meer duidelijke geografische grenzen en die onderling verbonden waren door ruimtelijke interacties: handel tussen landen, migratie tussen landsdelen, woon-werkverkeer tussen de centrale stad en

De blinde vlek volgt uit de geschiedenis en ruimtelijke visie van de sociale geografie.

haar ommeland, verhuizingen tussen stadswijken, veldtochten, et cetera.

Terroristische organisaties zoals Al Qaida zijn daarentegen organisaties van een netwerksamenleving, waarin ruimte als een 'space of flows' domineert. Manuel Castells verwoordt het in zijn 'The Rise of the Network Society' (1996) vrij vertaald als volgt: "Mensen wonen nog steeds op plekken. Doordat functies en macht in onze huidige samenlevingen echter in een de 'space of flows' georganiseerd zijn [in plaats van in een 'space of places' zoals vroeger] veranderen de feitelijke betekenis en dynamiek van die plaatsen. Ervaringen worden minder belangrijk, omdat die met plaatsen samenhangen, en de relatie tussen betekenis en kennis verdwijnt. (...) De overheersende tendens is een ontwikkeling richting a-historische verbanden in de 'space of flows', die hun logica opleggen aan wijdverspreide, steeds meer los van elkaar staande plaatsen waardoor een gedeeld systeem van normen en waarden steeds moeilijker te realiseren is."

Volgens Castells bestaan de twee 'spatial logics', twee ruimtelijke conceptualiseringen, naast elkaar. Geografen definieerden hun vakgebied van oudsher in termen van de 'space of places'. Met het terrorisme van de anarchisten en islamisten konden (kunnen?) geografen weinig, omdat terroristische groepen niet primair territoriale strategieën en denkwijzen hebben. Al Qaida is een tegenstander die niet volgens de logica van de 'space of places' valt te begrijpen. Aldus de Engelse emeritus hoogleraar geografie Mark Blacksell, die er in zijn 'Political Geography' (2006) – een leerboek waarin in elk geval één pagina wordt gewijd aan terrorisme – aan toevoegt: "Duidelijke, op geopolitieke wijze van elkaar afgescheiden machtsposities, zoals die door Mackinder en anderen gedurende de twintigste eeuw werden gedefinieerd, verliezen meer en meer aan betekenis. Daarom moeten politiek geografen onvermijdelijk op zoek naar nieuwe manieren om de invloed van politieke macht te beschrijven."

Zeggenschap over territoria

Geografen, en niet alleen politiek geografen, zijn bezig om naast hun traditionele conceptualisering van ruimte als een 'space of places' een nieuwe denkwijze te ontwikkelen die recht doet aan ruimte als een 'space of flows'. Dat wil niet zeggen dat de ene denkwijze de andere moet vervangen. Ook tegenwoordig gaat het nog om het creëren van veilige plaatsen, bijvoorbeeld door de aanleg van een 'ring of steel' die de City of London moet vrijwaren van aanslagen, of die nu door de IRA of door Al Qaida worden gepleegd.

Uiteindelijk gaat het ook Al Qaida om het creëren van een 'place' – een islamitische macroregio – waarin het westen direct noch indirect economische, politieke, culturele of militaire macht kan uitoefenen en de ware islam alleenheerser is. Al Qaida's doel is verrassend traditioneel geografisch van aard, zo kan men concluderen uit de analyse van de toespraken van Al Qaida-kopstukken die de Amerikaanse geograaf Joseph Hobbs in 2005 maakte. Die toespraken getuigen van een vertrouwd territoriaal einddoel: het verdrijven van alle westerse invloed uit het Arabische schiereiland, inclusief de heilige plaatsen Mekka en Medina, Israël en de derde heilige plaats Jerusalem, Irak en de overige moslimlanden waar nu nog een pro-Amerikaanse regering de macht heeft. Baas in het eigen geografische huis is het ideaal.

Wat dat betreft bestaat er alleen een verschil in geografische schaal tussen de aanslagen in New York en Madrid door islamisten en de voorgaande aanslagen door bijvoorbeeld de IRA in Londen en de ETA in Madrid. In alle gevallen is het doel separatisme en territoriale autonomie. Of het nu gaat om de mondiale schaal – een islami-

tische macroregio – of om de regionale schaal – Noord-Ierland en Baskenland – de ambities zijn bekend: zeggenschap over geografische ruimte en haar inwoners. Ruimte als 'space of places' blijft dus belangrijk, maar is dialectisch verbonden met de 'space of flows'.

Ben de Pater (b.depater@geog.uu.nl) is sociaal geograaf en werkzaam aan de Universiteit Utrecht. Hij is als adviseur aan de redactie van AGORA verbonden.

Literatuurselectie

- Graham, S. (2006) Cities and the 'war on terror'. *International Journal of Urban and Regional Research* 30, 2, pp. 255-276.
- Graham, S. (ed.) (2004) Cities, war, and terrorism. Towards an urban geopolitics. Oxford: Blackwell.
- Hobbs, J.J. (2005) The geographical dimensions of al-Qa'ida rhetoric. *The Geographical Review* 95, 3, pp. 301-327.
- Mansvelt Beck, J. (2006) Terrorisme en overheidsingrijpen. *AGORA* 22, 1, pp. 28-31.
- Pater, B. de & H. van der Wusten (1996) Het geografische huis. De opbouw van een wetenschap (tweede editie). Bussum: Coutinho.
- Schulten, S. (2001) The Geographical Imagination in America, 1880-1950. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tuchman, B.W. (1966) De trotse toren. Een portret van de wereld in de jaren 1880-1914. Utrecht: Ambo.
- Wusten, H. van der (1977) Iers verzet tegen de staatkundige eenheid der Britse eilanden 1800-1921. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.